

Applying the persuasive approach in interpretation, a case study of Al-Kashif Mughniyah's interpretation

Mohsen Ghasempour  *

Professor, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Parvin Shenavand 

Faculty Member, Department of Islamic Studies, Karaj Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Amir Tohidi

Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Extended Abstract

1. Introduction

Many religious scholars have emphasized the benefit and necessity of religion that is supported by rational foundations. Alongside the benefits that religion brings to humanity, attention must also be paid to its individual and social aspects. There are numerous teachings in the Quran that address the social aspects of religion, and Quranic commentators have also paid attention to this important matter. The explanation of these benefits is sometimes done by commentators in their interpretations using persuasive methods, and a prominent manifestation of the social approach and the presentation of a universally understandable model for their audience has emerged. Among these commentators in the contemporary period is the late Muhammad Jawad Mughniyeh, who paid special attention to social interpretation as a contemporary approach. One of the prominent manifestations of this approach is the application of the element of persuasion in interpretation. According to this commentator, since the goal of religion is to provide a correct way of life to achieve eternal happiness, the realization of such happiness depends on observing the individual and social duties of a human being. According to this commentator, since humans are by nature social, the necessity of

* Corresponding Author: m.qasempour@atu.ac.ir

How to Cite: Ghasempour, M., Shenavand, P., Tohidi, A. (2024). Applying the persuasive approach in interpretation, a case study of Al-Kashif Mughniyah's interpretation, *Journal of Seraje Monir*, 15(49), 417-446. DOI: 10.22054/ajsm.2024.77873.2005

human social life requires that Quranic teachings be focused on the benevolence of humankind, regardless of any religion or creed, not just the religious or only Muslims. This important matter depends on paying attention to the element of persuasion in the position of interpreting Quranic verses and highlighting this Quranic method.

Statement of the Problem:

Some commentators, considering the new relationships in the lives of Muslims in today's world, provide a new and up-to-date explanation of the revelations while maintaining the framework of the principles of interpretation, which can be referred to as a social approach in interpretation. Such an approach, given the importance of the element of persuasion as a communication method in today's world and its goal, which is to influence the audience, has gained a special place among some commentators. Persuasion in communication science has its own characteristics, the examination of which is beyond the scope and space of this article. The important question in this article is: what is the element of persuasion in Quranic teachings from the perspective of a commentator who has taken a social approach to Quranic interpretation? And what examples of Quranic verses exist for the application of this explanatory method from Mughniyeh's point of view?

Literature Review:

Research has been conducted on the general topic of persuasion in interpretive discussions. Among these studies, articles such as: "A Look at the Persuasive Messages of the Holy Quran," "Examining the Methods of Persuasion and Convincing in the Holy Quran Regarding the Subject of Resurrection," "Persuasion and Persuasive Deception in the Holy Quran," "Audience Persuasion in Nahj al-Balagha," and "Content and Structural Features of the Quran and its Impact on Audience Persuasion" can be mentioned. None of the mentioned topics have analyzed persuasion as an interpretive method. This research examines the viewpoint and approach of a commentator among those who have focused on the social issues of the Quran in the contemporary era, and therefore, it is innovative and lacks a research background in this specific area.

Research Methodology:

In this research, using a descriptive method and then content analysis (descriptive-analytical), verses from the Quran in Tafsir al-Kashif have been selected, through which the persuasive method in dealing with the audience from the perspective of this commentator can be obtained. In this method, examples of verses are seen that are sometimes accompanied by questions and answers designed by the commentator in a simple language, in a way that the commentator's companionship with the audience in asking questions and persuading them can be obtained.

Conclusion:

Mughniyeh is among the commentators who have paid special attention to the social interpretation of the Quran. His interpretive method is comprehensive, but his interpretive approach, considering the socio-cultural developments of the Islamic society and the needs of the audience, is distinct from most of the earlier interpretations, to the extent that he explicitly emphasized this point in the introduction of his interpretation.

Persuading the Muslim audience in the position of interpretation by a commentator like Mughniyeh has its own special characteristics, and the application of this method can be seen throughout Al-Kashif. The language of interpretation, the style of expression, analysis and explanation, the use of allegory, the avoidance of technical and scientific language, attention to the main messages of the verses, and the posing of questions within the interpretation of the verses all serve this persuasive approach. Convincing the audience that religion guarantees human happiness and is in the direction of their well-being is one of the examples of the persuasive approach in the interpretation of verses. The late Mughniyeh believes that in this day and age, and considering the contemporary conditions and socio-cultural developments, the language used by the commentator in explaining the revelations must be a different language; in other words, bringing forth the lofty and human-building teachings of the Quran with the mechanisms used by previous commentators is no longer effective today. He considers interpretation as a craft and art. According to Mughniyeh, the connection between art and environmental conditions and the influence of the environment on art is undeniable.

Mughniyeh's statement can be explained as follows: just as a capable artist, by understanding the beauties of an individual and society, whether in the realm of beliefs and faith or in the realm of behaviors, portrays them creatively, accurately, and beautifully, a commentator must also explain the lofty teachings of the Quran beautifully and artistically, so that they will be acceptable to the new generation. In a time that is the age of communication, and this generation, with the onslaught of the media, observes that religion and its values are even subjected to ridicule and insult, the language of interpretation must be a different language. Persuading the audience, in Mughniyeh's view, has requirements, including making the audience and those interested in interpretation believe in religious values. Persuasion that religion and life go hand in hand. Attention to the well-known and highlighting the ways of the wise, especially when dealing with various aspects of individual and social life when interpreting divine verses, are other examples and components of this persuasive approach.

Keywords: Social Interpretation, Persuasive Approach, Contemporary Exegesis; Social Aspects of Religion, Mughniyyah.



کاربست رویکرد اقناعی در تفسیر، مطالعه موردی تفسیر الکاشف مغنیه

محسن قاسم پور * استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

پروین شناسوند عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

امیر توحیدی دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

دین به مثابه مجموعه‌ای از تعالیم و مضامین والای فردی و اجتماعی از سوی خداوند بزرگ و توسط برگزیدگان او برای نیل بشر به سعادت آورده شده و از اهدافی بلند برخوردار است بسیاری از عالمان دین بر فایده و لزوم دین که دارای پشتوانه‌های عقلانی است تأکید ورزیده‌اند. در کنار فوایدی که دین برای انسان به ارمغان آورده باید به جنبه‌های فردی و اجتماعی آن توجه داشت. آموزه‌های فراوانی در قرآن وجود دارد که به جنبه‌های اجتماعی دین پرداخته و مفسران قرآن نیز به این مهم عنایت داشته‌اند. تبیین این فوائد گاهی با به کارگیری روش‌های اقناعی توسط مفسران در تفاسیر خود انجام یافته است. و جلوه‌ای بارز از رویکرد اجتماعی و ارائه الگویی همه‌فهم برای مخاطبان خود به منصفه ظهور گذارده است. از جمله این مفسران در دوره معاصر مرحوم مغنیه است که به تفسیر اجتماعی به عنوان یک رویکرد عصری اهتمام ویژه‌ای داشته است که از جلوه‌های بارز این رویکرد کاربردی کاربست عنصر اقناع در تفسیر است. به نظر این مفسر از آنجاکه هدف دین، ارائه شیوه صحیح زندگی برای نیل به سعادت جاودانه است؛ تحقق چنین سعادت‌ی در گرو رعایت وظایف فردی و اجتماعی یک انسان است. به باور این مفسر از آنجاکه انسان مدنی الطبع است لذا ضرورت زیست اجتماعی انسان اقتضا می‌کند که آموزه‌های قرآنی بر خیرخواهی نوع انسان فارغ از هر آیین و مذهب معطوف گردد، نه صرفاً متدینان و یا فقط مسلمانان. این مهم در گرو توجه به عنصر اقناع در مقام تفسیر آیات قرآنی و برجسته نمودن این شیوه قرآنی است. بدین سان هدف از این جستار توجه

* نویسنده مسئول: m.qasempour@atu.ac.ir

به اهمیت و جایگاه این شیوه از تبیین قرآنی توسط مفسری همچون مغنیه است. دستاورد این تحقیق که به روش توصیفی و تحلیلی است از این قرار است: به عقیده مرحوم مغنیه مفسر قرآن می‌باید برای تبیین و تفسیر آموزه‌های اجتماعی قرآن و رسیدن و درک و تفهیم این غایت استوار به مخاطبان، از شیوه‌ای ویژه بهره‌گیری نمود که از نظر وی، عبارت است از اقناع و ساده‌سازی مطالب؛ به گونه‌ای که با کاربرت اسلوب متناسب با فهم و شرایط فکری و اجتماعی و روان‌شناختی مخاطبان همسان باشد. اقناع مخاطب به معنای نادیده گرفتن جنبه‌های استدلالی در تفسیر نیست بلکه از مؤلفه‌های تفسیر عصری تأکید بر این رویکرد اقناعی است. این جستار در پی بررسی چرایی اولویت شیوه اقناعی در تفسیر و ذکر برخی چالش‌های بحث استدلالی در تفسیر قرآن از منظر این مفسر است.

کلیدواژه‌ها: تفسیر اجتماعی، رویکرد اقناعی، تفسیر معاصر؛ جنبه‌های اجتماعی دین، مغنیه.

بیان مسئله

در دهه‌های اخیر در جهان اسلام تفاسیر زیادی از قرآن کریم ارائه گردیده است. برخی از مفسران، با توجه به مناسبات جدید در زندگی مسلمانان در جهان امروز تبیین جدید و روزآمدی را ضمن حفظ چارچوب اصول تفسیر از آموزه‌های وحیانی به دست می‌دهند که می‌توان از آن‌ها به رویکرد اجتماعی در تفسیر یاد کرد. چنین رویکردی با توجه به اهمیت عنصر اقناع به عنوان یک روش ارتباطی در دنیای امروز و هدف آن که تأثیرگذاری بر مخاطب است در میان برخی مفسران جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص داده است. اقناع در علم ارتباطات ویژگی‌های خاص خود را دارد که بررسی آن از حوصله و مجال این نوشتار فراتر است. پرسش مهم در این مقاله این است که عنصر اقناع در آموزه‌های قرآنی از منظر یک مفسر که با رویکرد اجتماعی به تفسیر قرآنی پرداخته چیست؟ و چه نمونه‌هایی از آیات قرآن برای کاربست این شیوه تبیینی از نظر مغنیه وجود دارد؟ هم‌چنین این مقاله اینکه چرا برخی تفاسیر جدید شیوه‌ها و رویکردهای گذشته در تفسیر را بر نمی‌تابند و با توجه به گرایش‌های جدید رویکردهای جدیدی از جمله رویکرد اقناعی و مخاطب محوره را در تفسیر مدنظر قرار می‌دهند مورد بررسی قرار می‌دهد.

مقدمه

ابتدا به «اقناع» و جایگاه آن در شیوه‌های بیانی در علم منطق می‌پردازیم. اقناع مصدري عربی است به معنای قانع ساختن، خرسند کردن و راضی و خشنود ساختن. (معین، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۵۰۹) همچنین به معنای مجاب کردن و سخن گفتن درباره چیزی است، به طوری که دیگر شنونده، سؤال یا اعتراض نداشته باشد. (انوری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۳۲۶)

به لحاظ اصطلاح، این واژه را باید در علم منطق بررسی کرد. در دانش منطق و به هنگام بحث از صناعات خمس، بحث اقناع و اقناعی به میان کشیده می‌شود. از نظر علمای منطق صناعات خمس عبارت‌اند از: برهان، جدل، خطابه، شعر و مغالطه (تهانوی، ۱۹۹۶ م، ج ۲، ص ۱۰۹۷) اقناعی که اقناع در منطق، منسوب به آن است، قیاس خطابی را گویند.

مقدمات قیاس خطابی بر اساس آنچه تهانوی از عالمان منطق آورده است، شامل مشهورات و مضمونات است که موجب اقناع مخاطب و اسکات او می‌شود. (همان)^۱

یکی از نویسندگان بر اساس اصطلاحات منطق معتقد است:

«گزاره‌های خطابی، موعظه‌ای بوده و بیشتر استدلال‌های قرآنی از جنس خطابی هستند. در این گونه استدلال‌ها ماده دلیلی از مقبولات است و می‌تواند به شکل قیاس اقترانی یا استثنایی باشد.» (فعالی، ۱۳۹۴، صص ۳۹۲ و ۳۹۳)

خطابی بودن یک گزاره و نیز، نسبت آن با اقناع باید مورد توجه قرار گیرد. از همین روست که گفته شده «در اصطلاح منطق، صنعتی علمی که هدف آن اقناع مخاطب است، خطابی (و یا گزاره خطابی) نامیده می‌شود.» (دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۵، ص ۶۱۱)

اقناع در جدل نیز اهمیت داشته و به کارگیری تمثیل در جدل، به قصد اقناع است. لذا گفته‌اند:

«استعمال تمثیل در جدل هم ممکن است؛ زیرا در جدل، اقناع، نفس مطلوب و مورد نظر است.» (دانشنامه جهان اسلام، ج ۸، ص ۱۶۷) یکی دیگر از نکات شایسته توجه در بحث اقناع، هدف از به کارگیری آن است. می‌توان گفت: هدف اقناع، تغییر نگرش در مخاطب است. تغییر نگرش دارای مؤلفه‌های شناختی، هم در بُعد عاطفی و هم از جنبه رفتاری است. نکته دیگر در مقوله هدف از اقناع، افزون بر تغییر نگرش در مخاطب، تأثیرگذاری بر جامعه هدف نیز می‌باشد.

استفاده از حکمت و جدال احسن که در قرآن از آن سخن به میان آمده است، به نوعی در جهت اقناع مخاطب و باهدف تغییر نگرش و تأثیرگذاری بر وی است که می‌تواند، از این منظر اهمیت داشته و بر کارکرد مؤثر آن تأکید ورزد.

قبل از پرداختن به اهمیت عنصر اقناع در مباحث تفسیری، تذکری به جایگاه عقل و استدلال بی‌مناسبت نخواهد بود.

۱. بیان او چنین است: و عند المنطقیین و الحكماء هو القیاس الولف من المظنونات او منها و من المقبولات و یسمى اماره عند المتکلمین. (همان، ج ۱، ص ۷۵۰)

جایگاه عقل و استدلال در مباحث تفسیری از نگاهی دیگر

بی‌تردید یکی از منابع تفسیری، استفاده از عقل و استدلال توسط مفسر است. این مهم در بسیاری از تفاسیر رعایت شده و ما در جایگاه خود، در خصوص دیدگاه مغنیه و هم‌چنین از منظر سید قطب، این مهم را بررسی خواهیم کرد؛ اما آنچه در اینجا به اختصار پیرامون آن سخن می‌رانیم، این نکته است که آیا اولاً عقل و استدلال در مباحث تفسیری فصل الخطاب است؟ آیا در طول تاریخ همه کسانی که به گمان خویش، با روش عقل و استدلال به سراغ تفسیر قرآن رفته‌اند کوشششان رهین توفیق و کامیابی بوده است؟

قبل از این، تأکید بر این نکته ضروری می‌نماید که باید گفت ارزش عقل به مثابه منبعی برای شناخت از نظر قرآن در جای خود محفوظ و غیر قابل کتمان است؛ اما بحث ما در اینجا چیزی دیگر است و آن این که عقل هم خطا پذیر است و در پاره‌ای موارد رهن. همان گونه که برخی متفکران همچون شهید مطهری، بر موضوعی مانند لغزشگاه‌های عقل تصریح کرده‌اند و استفاده از ظن و گمان را به جای عقل، از آسیب‌های عقل در مقام استدلال بر چیزی، به شمار آورده‌اند. وی در جایی دیگر تحت عنوان و محوری مستقل، بحثی را مطرح ساخته که بر مبنای آن از نظر قرآن، عقل ممکن است در مواد فکر، راه‌های خطایی را بینماید. در این بحث ایشان، ابزار استدلال را مانند هر ابزار دیگر خطا پذیر می‌دانند. (مطهری، ۱۳۹۶، ص ۷۱)

همچنین ابو عمران موسی بن میمون^۱ (متوفای ۶۰۲) که یک فیلسوف یهودی و آشنا به فلسفه اسلامی است، از کسانی به شمار می‌آید که به محدودیت‌های ادراکی عقل تأکید کرده و این مطلب را در کتاب مهم فلسفی خود «دلالة الحائرين» آورده است. (موسی بن میمون، ۱۹۷۲، ج ۱، ص ۳۶۴)

آنچه یک مفسر و یا یک نویسنده در کار خود به دنبال آن است، تحکیم نظریه و

۱. ابن میمون هم زمان با امام فخر رازی می‌زیسته است. همان گونه که فخر رازی با نوشته خود تحت عنوان «المباحث المشرقیه و شرح اشارات» به نقد دیدگاه‌های فیلسوفانی مانند ابن سینا می‌پرداخت، موسی بن میمون قرطبی اندلسی نیز در غرب جهان اسلام، آراء فیلسوفان را مورد مناقشه قرار می‌داد. (ابراهیمی دینانی، ج ۱، ص ۳۴۹)

دیدگاه علمی خود و قبول آن از سوی مخاطبان و خوانندگان آن اثر و یا کتاب تفسیری است که به نظر وی با استدلال نظری و منطق علمی حاصل می‌گردد؛ اما همین امر مهم و آنچه نویسنده و یا مفسر در پی آن است و فصل الخطاب بودن آن را در مباحث علمی دنبال می‌کند، از نظر برخی محققان و پژوهشگران محل تردید است. عبارات زیر، دیدگاه نویسنده‌ای است که به این موضوع تصریح کرده است:

«در مباحثات علمی، سهم استدلال نظری و منطق علمی در حدی نیست که بتوان آن را فصل الخطاب دانست. به‌ویژه اگر موضوع بحث، باورهای سنتی باشد.» (بابایی، ۱۳۹۷، ص ۲۳۳) به نظر این نویسنده، ریشه ناتمام بودن استدلال را در مباحثات نظری، باید در تفاوت دلیل و علت و نسبت آن دو، در این قبیل مباحثات دانست. او در ادامه بحث خود، چنین خاطرنشان کرده است:

«دلیل ناتوانی استدلال در تغییر عقاید ما و دیگران، ماهیت خاستگاه عقاید است. باورها بیش از آن که دلیل علمی یا عقلی داشته باشند، علت دارند. علت باورمندی، غیر از دلیل آن است.» او در ادامه افزوده است:

«یکی دیگر از علل کم تأثیری استدلال عقلی، آن است که ضعف دلیل، مساوی با ضعف ادعا نیست؛ چنان که قوت دلیل هم همیشه به معنای صحت ادعا نیست ... دلایل عقلی، دست کم در مباحث عقیده شناسی، کمترین کاربرد را دارند و به همین دلیل، معمولاً کمتر کسی از این طریق، عقیده خود را تغییر می‌دهد. زمینه‌های روان‌شناختی و اوضاع اجتماعی و محیط و تربیت روحی افراد، بسیار بیش از قیاسات عقلی کارگرند.» (همان پیشین)

این دیدگاه و تصریح نویسنده به آن، هرگز به معنای نفی استدلال و پرهیز از بحث علمی در تبیین‌های تفسیری نیست، بلکه تأکید بر این نکته است که با توجه به تنوع مخاطبان تفسیری و محدودیت‌ها و دشواری‌های رویکرد عقلی در مباحث تفسیری از نظر یک مفسر، کدام روش برای رسیدن به مقصود او از کارایی بیشتری برخوردار است. یکی از نمونه‌های آشکار در این بحث، نزاع‌های تفسیری در طول تاریخ تفسیر قرآن،

در حوزه تفاسیر کلامی رخ داده است. پرواضح است، متکلم مسلمان، غالباً در مقام اثبات آراء کلامی خویش با استفاده از آیات قرآنی است. ستیزه‌های فکری معتزلیان و اشاعره در حوزه تفسیر قرآن بر آگاهان از تحولات تفسیری و قرآن‌پژوهان پوشیده نیست. برای مثال در جبهه مفسران معتزلی، مفسر و متکلم مشهور، جار الله زمخشری از یک سو قرار دارد و در آن‌سوی جبهه فکری - کلامی، تفکر تفسیری اشاعره به نمایندگی امام فخر رازی است که هر دو دارای آراء منحصربه‌فردی‌اند که غالباً در تقابل باهم قرار دارند. طرفه آن‌که هر دو مفسر با روشی عقلی، در پی تحکیم مبانی خود برآمده‌اند.

دانیل ژیماره نویسنده مقاله معتزله در دایره‌المعارف اسلام که از آثار معتزلیان آگاهی داشته تصریح کرده، معتزلیان عقل‌گرا و متکلم بوده و در فکر آن بوده‌اند که راست‌کیشی حقیقی و به عبارت دیگر آنچه را که خود به عنوان مسلمان، تفسیر صحیح قرآن می‌دانند، عرضه کنند. (ر.ک. فرق تسنن، ۱۳۸۸، ص ۳۴۴) ژیماره در همین مقاله به نقش امام فخر رازی و نقد نظرگاه معتزله اشاره و تأکید می‌کند. «فخر رازی در دوران جوانی چنان ادله استواری بر ضد معتزلیان محلی مطرح کرد که او را مجبور به ترک آن سرزمین کردند.» (همان، ص ۳۲۱)

در اینجا مناسب است به ترکیب «ادله استوار» که به نظر این نویسنده رسیده توجه کنیم. این ترکیب بیانگر آن است که فخر رازی اشعری، در نقد دیدگاه معتزلیان عقل‌گرا با دلیل وارد بحث می‌شود. لابد از آن‌طرف هم معتزلیان در چالش با نظر فخر رازی با استدلال وارد می‌شوند. در این‌که امام فخر رازی صاحب تفسیر مفاتیح‌الغیب نیز، اهل استدلال و بهره‌گیری از منطق و فلسفه بوده، تردیدی وجود ندارد. این نکته‌ای است که کسانی که در تحلیل اندیشه‌های مکتب اشعری به نقش امام فخر رازی پرداخته‌اند، به آن معترف‌اند. (همان، ص ۵۰۳)

مفسر پژوهشگری به هنگام تحلیل روش تفسیری امام فخر رازی چنین گفته است:
«لهذا من مميزات هذا التفسير لونه الكلامي بشكل مبسط يبدان النزعه العقلية قد غلبت عليه من استدلالاته. يتعرض لكثير من آراء الفلاسفة والمتكلمين بالردّ والنقد فهو على شاکله

اهل السنه من الاشاعره و من يعتقد بعدهم» (ایازی، المفسرون، ص ۶۵۶)

باری، از آنچه گفته آمد باید چنین برداشت کرد که در طول تاریخ تفسیر، کسانی که به گمان خویش عقل گرایانه به سراغ تفسیر رفته‌اند و اولین و استوارترین منبع تفسیری‌شان عقل بوده و کسانی که در مقام نقد و ایراد به آن‌ها بوده‌اند، هر دو با استدلال باهم مواجه شده‌اند. اینجاست که وقتی پای مخاطبان عام تفسیر به میان می‌آید، باید این پرسش را مطرح کرد که از این اختلافات تفسیری که عمدتاً بر مباحث عقلی و استدلالی دو طرف استوار شده چه عوایدی برای این مخاطبان عصر جدید خواهد داشت. مخاطبانی که باید با زبانی تازه و روشی بدیع بایستی با آن‌ها سخن گفت. به دیگر سخن در بجوئه این چالش‌های نظری و قال و قیل این مباحث نظری و تئوریک، ای‌بسا غالباً هدف پیام‌های قرآنی گم شده و غالب مخاطبان تفسیر، موضوع و غایات این پیام‌ها را دریافته و در نتیجه بهره تفسیری آنان، بسیار کم خواهد بود.

مغنیه و زبان تفسیر عصری

با توجه به مطالبی که گفته شد مرحوم مغنیه معتقد است در این روزگار و با توجه به شرایط عصری و تحولات فرهنگی اجتماعی، زبان مورد استفاده مفسر در تبیین آموزه‌های وحیانی، زبانی دیگری باید باشد؛ به عبارتی دیگر فراز آوردن تعالیم بلند و انسان‌ساز قرآنی، با سازوکارهای به کار بسته مفسران پیشین، امروزه روز، دیگر کارآمد نیست. بیان وی در این زمینه چنین است:

«ان التفسیر تماماً کالفن ینبع من ظروف محلیه؛ و من هنا اتجهت بتفسیری الی اقناع الجيل بالدين اصولاً و فروعاً و انه یسير مع الحیاة جنباً الی جنب و لا یعنی هذا انی أغفلت الجهات النافعة آلتی تعرض لها المفسرون الکبار. کلاً، فانی لخصتها و عرضتها بأوضح بیان، بل و أبدیت رأیی فیها، بخاصة المشکلات» (مغنیه، ص ۱۳).

شایسته است اندکی در عبارات وی دقت کنیم. او تفسیر را به مثابه یک فن و هنر می‌داند. به اعتقاد مغنیه پیوند هنر با شرایط محیطی و تأثیر هنر از محیط غیرقابل انکار است. می‌توان بیان مغنیه را این گونه توضیح داد: همان گونه که یک هنرمند توانا با درک

زیبایی‌های یک فرد و جامعه، چه در عرصه باورها و اعتقاد و چه در قلمرو رفتارها، آن‌ها را خلاقانه و دقیق و زیبا به تصویر می‌کشد، یک مفسر نیز باید آموزه‌های بلند قرآنی را زیبا و هنرمندانه تبیین کند تا مقبول نسل جدید افتد. روزگاری که عصر ارتباطات است و این نسل با هجوم رسانه‌ها، ملاحظه می‌کند که دین و ارزش‌های آن، حتی مورد تحقیر و توهین قرار می‌گیرد، پس زبان تفسیر باید زبان دیگری باشد. به جملات وی در این زمینه بازهم توجه کنیم:

«فلان العصر الذی عاشوا فیه لم یکن عصر التهاون و الاستخفاف بالمدین و شریعتہ و قیمہ، کما هو الشأن فی هذا العصر، فکان من الطبیعی أن تكون لغة التفسیر ایام زمان غیرها فی هذا الزمان.» (همان پیشین)

او زبان تفسیر و شیوه پرداختن به توضیح و تبیین آیات را، شیوه‌ای اقناعی می‌داند. البته او تأکید کرده که مباحث عقلی و لغوی و حتی بعضی از مشکلات فلسفی را از قبیل مباحث جبر و اختیار، هدایت و گمراهی، عصمت، شفاعت و؛ که غالباً رنگ کلامی - فلسفی و استدلالی دارد، مورد غفلت قرار نداده و آن‌ها را برای برخی علاقه‌مندان به این مباحث مطرح و توضیح داده است. (همان‌جا) اما رویکرد غالب در تفسیر او، چنین رویکردی نبوده است. در این قسمت به نمونه‌هایی از تفسیر مغنیه با رویکرد اقناعی می‌پردازیم.

نمونه‌های رویکرد اقناعی در تفسیر مغنیه

۱- دستیابی به جاده سلامتی

خداوند در این آیه فرموده است: «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (المائدة/۱۶) آنچه که به عنوان پیام‌های این آیه مطرح است سه چیز است: نخست به دست آوردن سلامت کامل و راههای آن از طریق قرآن، برای کسانی که در پی کسب رضایت الهی هستند. پیام بعدی راهیابی به روشنایی توحید و نجات از تاریکی جهل و بت پرستی و سرانجام، رهنمون شدن به هدایت و صراط مستقیم.

مغنیه در تفسیر این آیه، بحثی را تحت عنوان اسلام و طرفداران صلح مطرح می‌کند. به نظر او تعبیر «سُبُلَ السَّلَام» یعنی صلح و سلامت کامل، صلح و سلامتی که همه ملت‌ها و همه آحاد بشری را فرا می‌گیرد. او در این زمینه، ابتدا به سلامت خانواده از ورود هرگونه فساد و آسیبی اشاره می‌کند. سلامت عقل، از هر نادانی و جهلی که آفت خردورزی است و سلامت نفس از کینه، دروغ، ریا و همه مفاسد اخلاقی، از دیگر مصادیق تفسیری این آیه به نظر مغنیه است. در گام بعدی، تفسیر او از روشنایی در این آیه، رسیدن به توحیدی است که انسان را از هر قیدوبندی جز، قید و بندگی خدا نجات دهد و بالأخره، منظور از صراط مستقیم و راه راست، یعنی زندگی خوب و توأم با سعادت و به‌دوراز رنج و بدبختی. مغنیه در ادامه گفتار خود، ضمن طرح پرسشی می‌گوید: آیا دعوت قرآن به صلح و سلامت و آرامش و بهره‌وری بهتر از زندگی که توسط خداوند مطرح‌شده، کمتر و کم‌اهمیت‌تر از ندای بشری طرفداران صلح بشری و نقشه‌های آنان است؟

آنچه شاخصه این رویکرد اقناعی را توسط مغنیه در تفسیر این آیه نشان می‌دهد، تفسیر او به زبان ساده و با تکیه بر مشهورات و مقبولات همه انسان‌هاست. او به سلامتی و صلح کامل و آرامش و آزادی و رهایی از هر قید و بندگی اشاره کرده است. تفسیر او از راه راست، راهی است که همین زندگی را بهره و سود می‌بخشد و از رنج و عذاب به دور می‌سازد.^۱ از رهگذر تفسیر این آیه، به تولید و توزیع عادلانه ثروت و هر بهره دیگر در زندگی دنیوی و در کل به زندگی برتر، برای همه انسان‌ها اشاره کرده است. چنین نگاه و تفسیری البته، مطالبه همه انسان‌هاست و طبیعی است که همه، چنین زندگی را دوست داشته و طالب آن هستند. (همان، ج ۳، ص ۳۵)

۲- نابرابری پاکان و ناپاکان

خداوند در این آیه می‌فرماید:

«قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ

۱. و الصراط المستقیم عند الله هو السبیل الذی یجعل الحیاة، هذه الحیاة، متعة و هناء لا عذابا و شقاء.

لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (المائدة/۱۰۰)

در این آیه، بحث از خبیث و طیب است. مغنیه در تفسیر این آیه ابتدا به ملائک و معیار دین در خصوص شناسایی فرد خبیث و ناپاک می‌پردازد و از جمله ملائک‌های دین برای شناخت فرد خبیث، تخطی وی از احکام خدا را ذکر می‌کند. این مفسر به دیدگاه مردم برای معرفی شخص خبیث هم اشاره کرده که بر اساس آن، شرارت فرد خبیث و امین نبودن وی، معیار خباثت از دید عوام است.

مفسر الکاشف برای توضیح برابر نبودن این دو شخص، بحثی را با عنوان تقدیر یا تصادف و نسبت آن با رزق و روزی مطرح می‌کند. نکات قابل توجه او در تفسیر این آیه از قرار ذیل است. مغنیه به وجود سنت‌ها و قوانین الهی در جهان هستی اشاره می‌کند. بر اساس این سنت‌ها، فرد عالم و دانشمند از طریق آموزش و فراگیری، شخص ثروتمند از طریق کار و تلاش و فرد سالم، سلامتی خود را از طریق پرهیز از خوردن غذای ناسالم و مراقبت از بدن به دست آورده است و همه این‌ها جزء سنت‌های طبیعی در جهان است. نکته بعدی مورد توجه او، بحث از سنت‌های الهی در جهان هستی، یعنی وجود قانون نشأت گرفته از حکمت الهی است. او سؤال می‌کند چگونه ممکن است کسی از راه شانس و تصادف به کامیابی‌هایی در زندگی دنیوی برسد، آیا این مسئله قابل توجیه است؟

پاسخ او بر اساس آیات قرآن، ریشه در عدم آگاهی از عواملی دارد که هنوز بر بشر کشف نشده است. این که هنوز علم باوجود پیشرفت‌های قابل توجهش در مراحل ابتدایی است. در اینجا باید گفت که مغنیه به یک موضوع مقبول و مشهوری اشاره می‌کند که مورد پذیرش همگان است. چه موضوعی؟ این که علم با همه شگرفی‌هایش هنوز راه نرفته بسیار دارد. این که در آینده چیزهایی بر ما مکشوف می‌گردد که امروزه در مخیله ما نیز نمی‌گنجد.

نکته دیگر که بیانگر رویکرد اقناعی تفسیری مغنیه است، استناد به آیات قرآن برای پاسخ تفسیری اوست. یادآور می‌شود بر اساس تعریفی که پیش‌تر آمد، تکیه بر مقبولات از شاخصه‌های رویکرد اقناعی است. مسلمانان به آیات قرآن باور دارند و مقبول همه آنان

است؛ لذا، مغنیه بر اساس همین مقبولیت همگانی که در اینجا به آن اشاره کرده به پاسخ می‌پردازد و می‌گوید: باور و دیدگاه ما را آیات ۷۱ سوره نحل، ۲۶ سوره رعد، ۳۰ سوره قصص، ۸۲ سوره عنکبوت و ... تأیید می‌کند. (مغنیه، ج ۳، ص ۱۳۳) در پایان بحث و اختصاص روزیِ خداوند به بنده، خاطرنشان می‌کند کسب و حصول روزی به دو عامل بستگی دارد: تلاش خود فرد و اراده خدا. (همان‌جا) آیا کسی منکر تلاش انسان برای به دست آوردن روزی است؟ یا کسی می‌تواند بگوید اراده خدا در جهان هستی، از جمله صلاح‌دید او برای این که به کسی چقدر روزی بدهد - کم یا زیاد - مداخلتی ندارد؟ پرواضح است این موارد را می‌توان جزء مقبولات همه مسلمانان دانست که مغنیه با رویکردی اقناعی بدان پرداخته است.

۳- دو روی دنیا

در بیان احوال دنیا خداوند در این آیه فرموده است:

«اعْلَمُوا أَنَّمَا الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ...» (حدید/ ۲۰)

توصیف دنیا به بازیچه بودن و این که حقیقت آن جز تفاخر نسبت به همدیگر و تکاثر و افزون‌طلبی در مال و ثروت و اولاد توسط انسان‌ها، چیز دیگری نیست. مغنیه در تفسیر این دنیا آن را از دو جنبه موردبررسی قرار می‌دهد؛ یکی آن که دنیا مورد نکوهش است و این آیه نمونه آن است. دنیای انسانی که زیست در آن هدفمند نبوده و صرف سرگرمی، تفاخر و زیاده‌خواهی و سیری‌ناپذیری می‌شود؛ اما دنیا روی دیگری هم دارد و آن این که دنیا مقدمه‌ای است برای زیستی جاودانه که سراسر حقیقت است و دارای اصالت. دنیایی که - به تعبیر این مفسر - نیاز و حاجت مستمندان، توسط عده‌ای دیگر از مردمان صاحب مکنت برآورده شود، دنیایی است که دیگر، متاع فریبنده نباشد؛ زیرا زمانی دنیا فریبنده است که انسان را از توجه به آخرت و بازگشت به سوی خدا بازدارد. دنیایی که در آن، کار سودمند و مفید و مورد رضای الهی، سعادت ابدی در آخرت را به دنبال داشته باشد، خود مصداق آخرت‌گرایی است، نه دنیایی که نکوهیده باشد. این نگاه و دسته‌بندی دو گانه از

کاربست رویکرد اقناعی در تفسیر، مطالعه موردی تفسیر الکاشف مغنیه؛ قاسم پور و همکاران | ۴۳۳

دنیا، تفسیری روان و به‌دوراز تکلف است که مورد توجه مغنیه واقع شده است. (همان، ج ۷، ص ۲۵۱)

۴- تفاوت قرآن با اناجیل موجود

در آیه ۴ سورة بقره، خطاب آیه با پیامبر اکرم حضرت محمد مصطفی (ص) است که فرموده: «وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ»؛ مراد از «ما انزل الیک» قرآن است و سنت. قرآن که کلام خداست و مراد از سنت، قول و فعل و تقریر معصوم؛ زیرا که پیامبر از روی هوای نفس سخن نمی‌گوید و فقط آنچه به ایشان وحی شده است بیان می‌فرماید. این سخن را خداوند در آیه ۷ سورة حشر تأیید می‌فرماید: «آنچه پیامبر برای شما آورد بستانید و از آنچه شما را نهی کرد خودداری کنید».

منظور از «ما انزل من قبلک» کتاب‌های آسمانی پیشین است که به پیامبران نازل شدند؛ نظیر زبور داوود و تورات موسی و انجیل عیسی (علیهم‌السلام) که مسلمانان بر این اعتقادند که این کتاب‌ها هم‌اکنون وجود ندارند، اگر هم موجود باشند تحریف شده‌اند.

مغنیه برای اثبات تحریف انجیل‌ها از منابع خود مسیحیان مثل کتاب ولتر گستان لانس و کتاب یسوع المسیح از الیاس نجمه مدد می‌جوید. ایشان در راستای اثبات تحریف و دست بردن علمای دینی مسیحی در انجیل نازل‌شده به حضرت عیسی از این مآخذ، نقل قول می‌کند که تعداد انجیل‌های معروف ۵۴ عدد بود که ۴ انجیل فعلی بعد از آن انجیل‌ها و جدیدترین آن‌ها بود؛ یعنی تاریخ نگارش انجیل متی و لوقا و مرقس و یوحنا پس از تألیف بقیه اناجیل بوده است. همچنین در اثبات نگارندگان این اناجیل - که آنان یا صحابه یا تابعین یا تابع تابعین حضرت مسیح بودند که به آنان حواریون یا رسولان یا شاگردان ایشان گفته می‌شود - نقل می‌کند که آنان ضروری دانستند که برخی از تعالیم پروردگار و اعمال و معجزات مسیح را در اناجیل خود ذکر کنند و مقداری از آن را نگاشتند که به آن انجیل مکتوب گویند و به شکل چهار نصّ عرضه شد.

مغنیه با استناد به مراجع مسیحی و شاهد مثال آوردن از جمع و نگارش اناجیل اربعه و مقایسه آن با منابع اسلامی در صدد اقناع مخاطب است که عهد جدید مسیحیان در واقع

تحریف‌شده تعالیم مسیح به دست علمای مسیحی است؛ زیرا که نصّ و حروف اناجیل چهارگانه وحی نیست، برخلاف قرآن که تمامش وحی است. اناجیل روایاتی از مسیح است همانند کتب حدیثی و روایی مسلمانان که قول و فعل و معجزات نبوی را نقل نموده‌اند. بایستی به این نکته مهم نیز اشاره کرد که در منبع صدور قرآن و انجیل نیز افتراقاتی است، ازاین جهت که راویان اناجیل اربعه، همانند محدّثین مسلمان، معصوم و منزّه از خطا و اشتباه نیستند و باید با تحقیق و بررسی عدالت راویان، روایات آن‌ها از نظر متنی و صدورری سنجیده شود.

ولی مسیحیان بر این اعتقاد نیستند و راویان اناجیل را معصوم و مصون از خطا دانسته و ایراد بر روایات آنان را جایز ندانسته و راه عقل و منطق را در ایمان آوردن به کتاب فعلی انجیل (عهد جدید) و روایانش را مسدود نموده‌اند. درحالی که قرآن با تحدّی، تمامی نسل‌ها را به مبارزه می‌طلبد تا اگر می‌توانند یک سوره همانند قرآن بیاورند. درحالی که هیچ کتاب آسمانی دیگری چنین ویژگی مبارزه‌طلبی و دعوت دوست و دشمن به مقابله با کلام خدا را ندارد.

افزون بر این مغنیه از کتاب یسوع المسیح نقل می‌کند که کلیسا و انجیل همدیگر را اثبات کرده و بر هم شهادت می‌دهند. این روش از نظر منطقی، در میان فلاسفه، دور و تسلسل نامیده می‌شود و محال عقلی است؛ چراکه علت و معلول و سبب و مسبب هر دو نمی‌توانند یکی باشند. بلکه پدیده‌ای می‌تواند علت پیدایش پدیده دیگر باشد، ولی نمی‌تواند خود معلول همان پدیده باشد. همانند این سخن: این لباس را بریدم تا پوشم و پوشیدم تا بیرم که نه در عالم واقع و نه در عالم ذهنی، امکان پذیرش آن وجود ندارد. با این استدلال، انجیل فعلی نمی‌تواند از نظر متنی و صدورری مورد تأیید و تصدیق عقلی قرار گیرد، هرچند وجود آیات و دستورات اخلاقی نازل‌شده بر حضرت مسیح (ع) در این اناجیل، غیرممکن و محال نیست. (مغنیه، ج ۱، صص ۴۸ تا ۵۰)

۵- پذیرش توحید به جای شرک

در آیه ۱۳۵ بقره آمده است که یهود گفتند: «وَقَالُوا كُونُوا هُودًا يَهْدَىٰ تَا هِدَايَتِ

شوید؛ زیرا گمان می کردند که راه راست منحصر به یهودیت است. از طرفی نصارا نیز همان سخن یهود را می گفتند: «أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا». خداوند به پیامبرش می فرماید به آن‌ها بگو: «قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَ مَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ» بدین معنا که ما نه از کیش یهودیت پیروی می کنیم و نه از کیش مسیحیت، بلکه از آیین ابراهیم حنیف، چرا که او یکتاپرست بود نه مشرک. سؤال اینجاست که در پاسخ به مدعای متخاصمین که خود را حقیقت می پندارند و طرف مقابل را باطل، آیا آوردن دلیل سومی بر حقانیت خود صحیح است؟ بلی خداوند فرموده: بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ یعنی برای اثبات حقیقت، انسان می تواند مدعای خصم را به چیزی نقض کند که ذاتاً حجت نیست، ولی از نظر دشمن حجت است. یهودیان و مسیحیان هر دو بر صحت دین ابراهیم وحدت نظر دارند. بدیهی است که ابراهیم نه یهودی بود نه نصرانی، بلکه یکتاپرست و موحد. درحالی که یهودیان مشرک بودند زیرا عزیر را فرزند خدا می دانستند و برای خدا همانند قرار دادند و خدا را پیرمردی با مو و محاسن سفید تصور می کردند. از سوی دیگر مسیحیان نیز مسیح را فرزند خدا و خدا می دانستند، زیرا که پدر نداشت. پس یهود و نصارا هر دو مشرک بودند و با اینکه دین ابراهیم را پذیرفتند، یکتاپرست نشدند. بلکه دوگانه پرست و سه گانه پرست شده و آیین ابراهیمی را به جا نیاوردند؛ اما محمد (ص) چنین کرد یعنی بعد از تصدیق دین ابراهیم، موحد بود و موحد ماند و به زیارت بیت الله الحرام رفت و صدق گفته هایش را در عمل به اثبات رسانید؛ ولی اهل کتاب فقط مدعیانی بی عمل بودند. به این روش منطق جدلی گویند که با اقامه استدلال و برهان از مبانی خود مدعی، یعنی از باورها و حجت های شخص، بتوان ادعای او را نقض کرد (همان، صص ۲۱۱ و ۲۱۲).

در مورد واژه «مِلَّة» آمده که به معنای دیانت و نحله است. در تفسیر روح البیان، راه مشروع را مِلَّت می نامند. بدین اعتبار که پیامبرانی که این راه را ابراز داشتند، آن را برای اُمَّت خود املاء کردند. (املاء و مِلَّت هم خانواده اند) از سویی مِلَّت، دین را گویند بدین اعتبار که بندگان به وسیله آن جزا داده می شوند. از جهتی نیز شریعت است زیرا محل ورود کسانی است که تشنه پاداش آن می باشند (همان، ص ۱۸۸).

۶- معاندان بی منطق

خداوند در آیه ۱۱۸ سوره بقره، درخواست‌های متقاضیان معاند دین خدا که تقاضا و تمنّیات خود را به نبی خدا ارجاع می‌دادند مطرح می‌نماید. آن‌ها پس از کفر و سرکشی و دشمنی خود با پیامبر خدا به ایشان می‌گفتند: ما هرگز به تو ایمان نمی‌آوریم تا این که خدا به ما به‌طور شفاهی بگوید که تو پیامبر هستی و با ما صحبت کند و یا این که فرشته‌ای بفرستد و او در این باره به ما خبر دهد و یا معجزاتی را که به تو پیشنهاد کردیم برای ما بیاورد. همانند درخواست‌هایشان در سوره اِسرائ آیه ۹۰ که برای ما چشمه‌ای از زمین روان‌ساز و یا به آسمان بالا برو، درحالی که ما به آسمان رفتن را باور نکنیم مگر اینکه برای ما کتابی که آن را بخوانیم بیاورد. مثل قوم موسی که از او خواستند تا خدا را آشکارا به آنان نشان دهد. (النساء/۱۵۳) یا همانند نصارا که به عیسی گفتند: آیا پروردگارت می‌تواند مائده‌ای را از آسمان برای ما فرو فرستد؟ (المائده/۱۱۲)

با بررسی آیات معاندان قوم محمّد (ص) با اقوام موسی و عیسی (ع) به وجه شباهت قلوب گمراه و عناد ایشان پی می‌بریم، آنگاه که خداوند می‌فرماید: «تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ»، با اینکه پیامبرش را با شواهد و دلایل کافی مبعوث کرد و او را تأیید نمود و درخواست آوردن دلیل بیشتر داشتند که از روی کینه‌توزی و لجاجت و زورگویی است و نباید پاسخ داده شود.

به بیان دیگر هرگاه دلایل به اندازه طبیعت مدلول ارائه شود، مکفی است و اگر فرد درخواست دلیل دیگری کند، بی منطق و لجباز محسوب می‌شود. همچنین قابل ذکر است که دلیل با اختلاف ماهیت شیء مورد نزاع، اختلاف نظر پیدا می‌کند. برای نمونه برای اثبات وجود یک مدبّر حکیم در ورای این جهان ماده، باید به عقل رجوع کنیم؛ اما برای شناخت احکام دین، بایستی به کتاب و سنت مراجعه نماییم؛ و برای فهم و معانی الفاظ عربی، باید به عرف و اصطلاح اعراب نخستین بازگردیم. پس نوع دلیل، به ماهیت و طبیعت حادثه‌ای که مورد اثبات قرار می‌گیرد بستگی دارد و هیچ کس نمی‌تواند نوع دلیل را از پیش خود تعیین کند یا بیش از حد لزوم، مطالبه ادله مختلف و متنوع کند که موجب اقتناع او شود.

(همان، صص ۱۸۹ و ۱۹۰)

۷- حکم تارک الصلاه

مغنیه به گاه تفسیر آیه ۳ سورة بقره که فرموده: «يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ»، آورده است که ایمان و اخلاص مسلمان مؤمن، سنجه‌ای دارد که با آن آزمایش می‌شود و آن ادای فریضة نماز روزانه، در پنج نوبت است. این مهم به گونه‌ای است که در آیه ۷۹ سورة انعام هم مورد تأکید قرار می‌گیرد. به نظر مغنیه، فعل مضارع به کاررفته در این آیه، نشانگر استمرار و هم‌چنین مواظبت این فریضة الهی است. او در ادامه تفسیر خود، ترک فعل نماز را از سر عمد یا بی‌اهمیتی، مورد توجه قرار داده که موجب خواهد شد فرد، مرتد شده یا فاسق گردد. مفسّر ما برای اثبات نظر و تفسیر خود، به سخن امام علی (ع) استناد کرده است که فرموده:

«پیامبر خدا (ص) نماز را به حمّه (چشمه آب گرم) تشبیه کرد که بر در خانه شخص باشد و وی در شبانه‌روز، پنج نوبت خود را در آن بشوید. در این صورت هیچ چرکی بر تن باقی نمی‌ماند. بدین معنا مراقبت بر نماز، دل را از آلودگی به ارتداد و فسق، پاک می‌کند، چنان که شستشو دادن جسم را از آلودگی‌ها پاک می‌سازد و چیزی آلوده‌تر از کفر و فسق نیست.» (همان، ص ۴۷)

همان‌گونه که پیداست مغنیه برای تفسیر خود، به کلام نبوی استناد کرده که تکیه بر یک سخن مقبول و مشهور – به عنوان شاخصه رویکرد اقناعی – است.

مفسّر الکاشف در تفسیر عصری اجتماعی خود، از بی‌اهمیتی نسل جوان نسبت به دین و نماز، غمگین و متأثر است. ایشان معتقدند که جوانان بر دین شوریده‌اند و راه قانع‌کننده‌ای جز صدور حکم به نظر ایشان، در مقابل این قشر نمی‌رسد.

به نظر می‌رسد، شورش جوانان بر دین، نشأت گرفته از آموزش و پرورش غرب‌زده، ترویج فرهنگ غربی و فراهم آمدن محیط غیر اسلامی است. در حالی که مادران و پدران و معلمان نیز، تعلیم و تربیت اسلامی از محتوای قرآن و الگوپذیری از خاندان نبوی را ندارند. پس چگونه انتظار می‌رود که جوانان مسلمانی مخلص و تابع اعمال و شعائر اسلامی باشند؟!

در اینجا صرفاً صدور حکم ارتداد و کفر بر ایشان راه صحیحی به نظر نمی‌رسد. چراکه آنان فرزندان همین مرز و بوم‌اند که نیازمند همراهی و دلسوزی متخصصانه و متعهدانه از سوی علما هستند و اگر چنین نباشد، نسلی تباه می‌شود.

مغنیه برای هدایت جوانان، راهکارهای فرهنگی تربیتی ارائه می‌نماید که این فعالیت‌ها در زمره برنامه و اهداف کنشگران فعال ثمر می‌دهد نه منفعل و بی‌مسئولیت نسبت به قشر جوان. برنامه‌های بلندمدت و کوتاه‌مدتی همچون دیدارها، تشکیل کنفرانس‌ها، ترتیب دادن گفتمان‌ها و مناظرات، آموزش علوم قرآن و حدیث، فلسفه و عقیده اسلامی، تاریخ اسلام، روان‌شناسی، آموزش وعظ و تبلیغ، دعوت به دین برتر با روش‌های نوین و نافع و تأسیس مدارس و دانشکده‌های دینی. در این راستا به منفعت‌طلب سوءاستفاده کنندگان فرصت‌طلب نیز ایراد وارد می‌کند و نیز از علمای دین سلب مسئولیت نمی‌نماید، همان‌گونه که خود جوانان، برای شناخت دین و راه صحیح تشویق نموده و مسئول می‌شمارد. (همان، صص ۱۷۵ و ۱۷۶)

۸- اَمّت وسط (در قالب تمثیل)

مغنیه در تفسیر آیه ۱۴۳ سوره بقره به تبیین واژه اَمّت وسط می‌پردازد. ابتدا آن را از نظر لغوی و اصطلاحی بررسی نموده و سپس تمثیلی برای آن ذکر کرده است.

«وَسَطٌ» به سکون سین ظرف است، مثل جلست و سَط القوم؛ اما «وَسَطٌ» به فتح سین به معنای خیر و بهترین است. رسول اکرم (ص) فرمود: خیر الأمور اوسطها بهترین کارها حدّ وسط آن است. معنای دیگر وسط عدالت است. فلان و سَطّ او متوسط فی اخلاقه فلانی در اخلاق خود معتدل است. پس مراد از اَمّت وسط یعنی خداوند دین مسلمانان را از لحاظ عقیده و اخلاق معتدل قرار داد. از نظر عقیده که شرک و الحاد در عقاید آن‌ها نباشد و موحد باشند و از نظر اخلاقی که آنان هم به مادیات و هم به معنویات، هم به دنیا و هم به عقبی، هم به جسم هم به روح به طور معتدل عنایت داشته باشند. پس تکامل و تعادل اسلام بر اساس هر دو بعد انسان یعنی جسم و روح تنظیم شده است و نمی‌توان به هیچ‌یک بی‌توجهی کرد. مثل رهبانیت (ستم بر جسم و روح) و احتکار (انبار اموال) که هر دو حرام

کاربست رویکرد اقناعی در تفسیر، مطالعه موردی تفسیر الکاشف مغنیه؛ قاسم پور و همکاران | ۴۳۹

است. پس اَمّت پیامبر از جهت تعادل و توازن، بهترین اَمّت‌اند که بر مردمان گواه باشند و پیامبر بر اَمّت گواه باشد.

مغنیه گواه و شاهد بودن را این گونه تفسیر کرده که وظیفه مقدّس هر عالمی است که رسالت محمد (ص) را به مردم برساند و کسی که به او رسانده شده و عمل نکرده، عالم بر آن شخص گواه می‌شود؛ اما اگر عالم از وظیفه‌اش خودداری کند و اسلام را تبلیغ نکند، پیامبر (ص) در قیامت در پیشگاه خدا بر وی شهادت می‌دهد. همچنین ایشان بر عالمانی که ادای دین فراگیری علوم و نشر مکتب اسلام را داشته‌اند و به نحو احسن به آن پرداخته‌اند نیز شاهد است.

مغنیه برای اقناع مخاطب خویش در تفسیر برخی از آیات، از تمثیل بهره می‌برد که در اینجا چنین است. او مثال مرد متمولی را بیان کرده که در حین احتضار است و به همسایه مورد اعتمادش وصیت می‌کند که ثروت او را در راه آموزش و پرورش فرزند نابالغش صرف و خرج نماید. حال اگر همسایه‌اش به عنوان وصی به وظیفه‌اش عمل کند و فرزند هم درس بخواند و موفق شود که مقصود حاصل شده، اما اگر وصی انجام وظیفه کرد و فرزند درس نخواند، وصی علیه این فرزند شهادت می‌دهد. درحالی که اگر وصی کوتاهی کند و وصیت صاحب مال را به اجرا نگذارد، صاحب مال علیه وصی شهادت خواهد داد و وصی در پیشگاه خدا و صاحب مال مسئول خواهد بود (همان، صص ۲۲۳ تا ۲۲۶).

۹- وجوب امر جهاد و برتری مجاهدین

مغنیه در تفسیر آیات ۹۵ و ۹۶ سورة نساء، موضوعاتی چون: عذر، اجر، حب، فضیلت و درجه را در رابطه با جهاد مطرح می‌نماید. کسی که به سبب عذر شرعی مثل معلولیت همچون نابینایی و نقص حرکتی یا بیماری از شرکت در جهاد خودداری کند، معذور است؛ اما اگر کسی به سبب سالمندی از جهاد خودداری نماید، باید بررسی شود که آیا جهاد برای او واجب عینی است یا کفایی؟ اگر اعلام همگانی برای شرکت در جنگ صادر شده باشد، از عهده او ساقط نیست و معذور نخواهد بود. بلکه سزاوار سرزنش و مجازات هم هست؛ زیرا آنان افراد متمرّد و عصیانگرند. شایسته نیست که میان آنان و مجاهدان

مفاضله شود؛ یعنی از نظر فضیلت نباید با یکدیگر مقایسه شوند؛ زیرا مفاضله از باب مفاعله است و اقتضا می‌کند که طرفین در یک چیز با یکدیگر شریک باشند، درحالی که این افراد در جهاد با مجاهدان مشارکت ندارند.

اما اگر جهاد واجب کفایی باشد و اعلام عمومی نباشد و شرکت همگان ضرورت نداشته باشد، افراد سالمی که در جنگ حضور نداشتند، معذور خواهند بود، مشروط بر اینکه افراد دیگری این واجب را انجام دهند. ولی مجاهدان از کسانی که به سبب عذری در جهاد شرکت نمی‌کنند برترند؛ زیرا آنان تنبلی را بر کار و خانه‌نشینی را بر ایشار و فداکاری ترجیح داده‌اند که به واقع همین افراد مصداق خداوند که می‌فرماید «لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِّ» پس معنای آیه چنین است که دسته اول که افراد سالمی هستند که از شرکت در ضرر خودداری می‌کنند، از لحاظ فضیلت با دسته دوم برابری نمی‌کنند. دسته دوم مجاهدینی هستند که جنگ به عنوان واجب عینی بر ایشان واجب نشده، ولی در عین حال در جنگ شرکت کرده و این واجب را به طور کامل انجام می‌دهند و آن را از عده دیگران ساقط کرده‌اند.

در مورد حبّ و اجر، اگر کسی عذر شرعی همچون معلولیت یا بیماری داشته باشد که نتواند در جهاد شرکت کند، ولی مؤمن اخلاصمندی است که یاری کردن دین خدا و مجاهدین را دوست دارد و برای آنان خیر می‌طلبد و از صمیم قلب، آرزویش این است که اگر این موانع نبود، او هم مجاهد فی سبیل الله شود، او نیز همانند مجاهدان در جنگ، مأجور خواهد بود؛ زیرا در حدیث آمده که «انسان به همراه کسی خواهد بود که او را دوست دارد.» یعنی اگر مجاهد یا صدیقی را به سبب جهاد یا صداقتش دوست بدارد، همانند آن مجاهد و صدیق مقام خواهد داشت. برخلاف آن نیز اگر کسی کافر یا ستمکاری را به سبب ستمش دوست بدارد، در کفر و ستم او شریک خواهد بود و همانند او مستوجب عقاب است.

همان‌طور که آمد، برابری مجاهدان با افراد غیر مجاهد توسط خداوند نفی شده است. پیرو این عدم تساوی، خداوند فضل و برتری و درجات خود را برای مجاهدان برمی‌شمرد

که به آن تفصیل پس از اجمال گویند. «فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً» رمز فضیلت مجاهدان در این است که آنان به تنهایی مسئولیت دفاع از کشور را در برابر هجوم دشمنان بر عهده گرفتند. قاعدتاً مدافعان حریم حرم امن و وطن، بر دیگر افراد هم وطن، نزد خدا برتری دارد. هر چند گروه غیر مجاهد پس از حصول غرض و دفع حمله دشمن توسط مجاهدان مورد مجازات قرار نمی گیرند، اما خدا آنان را دوباره تشویق به جهاد می کند و به وعده های نیکو و پاداش بزرگ فراخوان می دهد. «وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا».

خداوند تبارک و تعالی برای مجاهدان وعده های نیکو و اجر عظیم را مشخص می نماید که درجاتی از جانب خویش، به همراه مغفرت و رحمت اوست. دریافت درجه ای از جانب خدا بهتر است از مالکیت تمام آنچه در کل جهان هستی است، چه برسد به درجاتی! مغفرت و آمرزش خداوند، همان در امان بودن از عذاب و خشم خداست؛ یعنی آمرزش تمامی گناهان به جهت اینکه هر سه این ها نکره آمده نه معرفه و دایره وسعت بخشش و رحمت و اعطای درجات خداوند را محدود نکرده است؛ رحمت بی پایان خداوند که چه رحمانیت باشد و چه رحیمیت. بی شک جایگاه چنین مجاهدی با چنان اوصافی از جانب حضرت حق، بایستی در اعلی علین در جوار ملکوتی خویش باشد.

در ادامه تفسیر فضیلت مجاهدان، در آیات ۹۵ و ۹۶ سوره نساء، مغنیه با آوردن عنوان خاص «علی و ابوبکر»، سخن مفسر بزرگ اهل تسنن، صاحب تفسیر کبیر رازی، فیلسوف مفسران را نقد می نماید. رازی در تفسیر خود از زبان شیعه نقل کرده که نظر شیعه چنین است که این آیه «وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا» دلالت دارد بر اینکه علی بر ابوبکر افضل است. به دلیل اینکه علی بیشتر از ابوبکر جهاد کرد و از مجاهدان بود و ابوبکر از کسانی بود که در جهاد شرکت نداشت.

سپس رازی در پاسخ شیعه گفته که اگر چنین باشد که علی به سبب شرکت بیشتر در جهاد و کشتن کفار افضل باشد، نسبت به پیامبر نیز افضل است، چرا که بیشتر از محمد جهاد کرد. هیچ خردمندی این را نمی پذیرد اگر بگویند جهاد پیامبر بیش از جهاد علی با

کفار بوده، زیرا که از طریق بیان دلایل و بینات و رفع شبهات و گمراهی‌ها با کفار جهاد می‌کرد که این جهاد کامل‌تر و بهتر از آن جهاد با شمشیر است. آنگاه ما هم می‌گوییم: «ابوبکر هم چنین بود، شما این سخن را دربارهٔ ابوبکر هم از ما بپذیرید.»

مغنیه در پاسخ رازی و نقد تفسیر وی و دفاع از ابوبکر در مقابل حضرت علی (ع) و پیامبر (ص) چنین برآمده و دلایلی را آورده است. او بیان می‌کند: نمی‌گوییم این سخن فیلسوف مفسران، لغزش است، بلکه نوعی غفلت و چرت زدن است. مغنیه، صاحب تفسیر کبیر را در این مسئله به چالش می‌کشد که اولاً رازی در این مقایسه، اصل را با فرع قیاس کرده، زیرا که ابوبکر که از صحابی پیامبر است، با خود پیامبر که در مقام نبوت سنجیده شده؛ و این ارتداد و بیرون رفتن از محدودهٔ دین اسلام است؛ مگر اینکه مقایسه از روی شبههٔ وی باشد؛ زیرا که پیامبر (ص) دلایل و بینات را از منبع وحی دریافت می‌کند و با مقام الوهیت در ارتباط است که خود، رکن اول از ارکان دین اسلام است. ولی اصحاب پیامبر، دلایل و بینات را از شخص پیامبر می‌گیرند و بیان می‌کنند که همو در مقام نبوت، رکن دوم از ارکان دین است. کسی نیز هم پایهٔ او در مقام نبوت نیست و ایمان نداشتن به او، مسلمان را از جرگه و دایرهٔ دین خارج می‌نماید. بر این اساس، خلافت و صحابی بودن و جهاد و امثال آن، فرعی بر ایمان به نبوت محسوب می‌شود و قیاس اصل با فرع منطقی و صحیح نیست. ثانیاً مغنیه بر اساس معنای لغوی و ظاهر لفظ مجاهدین در آیه «وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ» استدلال کرده که به اعتراف خود رازی، منظور جهاد با شمشیر است نه جهاد دیگر؛ اما در ادامهٔ سخنش خودش غفلت کرده و سخن خود را نقض کرده است.

مغنیه برای تفسیر مجاهد به منابع اهل تسنن ارجاع داده که رازی را اقناع سازد که بر اساس همان ظاهر و معنای لغوی مجاهد در صحیح مسلم روایت شده که مردی از رسول خدا (ص) پرسید که چه کسی از همهٔ مردم بهتر است؟ حضرت پاسخ دادند که «مردی که در راه خدا با جان و مالش جهاد کند.» با این استناد جهاد علی به گفتهٔ خود رازی از همه بیشتر بوده است؛ بنابراین از همه افضل است به استثنای پیامبر (ص) که در مقام نبوت است

کاربست رویکرد اقناعی در تفسیر، مطالعه موردی تفسیر الکاشف مغنیه؛ قاسم پور و همکاران | ۴۴۳

و مقامی بالاتر از ایشان جز مقام الوهیت نیست. همچنین مغنیه استدلالی دیگر می‌آورد و می‌گوید: از واضحات است که جهاد با شمشیر و جان از جهاد با مال بهتر است؛ زیرا که مال در راه جان داده می‌شود نه جان در راه مال.

مغنیه در دلیل سوم متذکر می‌شود که دلایل و بینات پیامبر و مقام نبوت از جانب خداست نه از جانب خود پیامبر؛ زیرا توسط خدا و فرشته وحی به پیامبر تلقین شده تا عیناً به مردم ابلاغ کند و او چنین کرده است. سپس رازی را به آیاتی که در تفسیر آن مفصل سخن رانده اشاره می‌دهد که چرا از آن آیات غفلت کرده است. آیاتی درباره خلقت خداوند و دوباره زنده کردن موجودات (یس/۷۹)، پیرامون عدم توانمندی بتان در خلقت موجودی (یونس/۳۴)، درباره تحدی و به مبارزه طلبیدن برای آوردن سوره‌ای همانند قرآن (یونس/۳۸)، در انتخاب خدایانی که حتی قادر به سود و زیان خود نیستند. (رعد/۱۶)

پس مراتب تعجب و شگفتی خویش را در نقض و رد سخن رازی بیان می‌دارد که چگونه یک فرد از صحابی را از نظر علمی با پیامبر (ص) مقایسه نموده و گفته است آنچه را که از محمد پذیرفتند از ما درباره ابوبکر بپذیرید. ایشان مؤکدانه می‌گوید: نه هرگز و هزاران بار هرگز که نه ما و نه هیچ مسلمان دیگری نمی‌تواند از تو یا از دیگران بپذیرد که بیان دلایل و رفع شبهات توسط ابوبکر همانند محمد باشد، چرا که در این صورت ابوبکر هم پیامبری می‌شد از سوی خداوند که وحی بر وی نازل می‌شد. آنگاه مغنیه از این سخن طلب آمرزش می‌کند و به خدا پناه می‌برد و به حدیث متواتر نبوی «انا مدینه العلم و علی بابها» استناد می‌کند و تأکید می‌نماید که مقام هیچ‌یک از صحابه پیامبر همانند مقام و منزلت علی به گفته شخص پیامبر نبود. در میراث اسلامی نیز آن مقدار که آثار علمی از علی برجای مانده، از هیچ‌یک از صحابه از جمله ابوبکر باقی نمانده است (همان، ج ۲، صص ۴۱۲ تا ۴۱۶).

۱۰- درود بر پیامبر (ص) به مثابه وجه برجسته و مشترک بین مسلمانان

مثال دیگر در باب صلوات فرستادن بر پیامبر خدا (ص) است که در آیه ۵۹ سوره نمل آمده و بر اساس آن، خداوند از برخی از پیامبران و آیات و معجزاتی که بدیشان اختصاص

داده نام می‌برد و سپس به پیامبر گرامی‌اش دستور می‌دهد که خدا را به‌خاطر نعمت‌هایی که به وی داده ستایش کند و به تمام پیامبرانی که خدا آنان را برای رسالت خود برگزیده، سلام نماید. این سلام و درود به جهت خاطرنشان کردن عظمت کسانی است که برای اعتلای کلمه خدا جهاد کرده‌اند و در ادامه خداوند می‌فرماید که خود و فرشتگانش نیز بر پیامبر اسلام درود می‌فرستند. سپس مغنیه در تفسیر آیه، روایتی از صحیح بخاری و دیگر منابع ذکر می‌کند که به پیامبر گفتند: چگونه بر تو درود فرستیم؟ پیامبر (ص) فرمودند بگوئید: «اللهم صل علی محمد و علی آل محمد کما صلیت علی ابراهیم و علی آل ابراهیم و بارک علی محمد و علی آل محمد کما بارکت علی ابراهیم و علی آل ابراهیم آنک حمید مجید» (همان، ج ۶، ص ۳۲)

سرانجام بهتر است این سوگیری تقریبی - اقناعی مرحوم مغنیه را با یک شاهد دیگر همراه سازیم. وی در تفسیر آیه ۵۶ سوره احزاب «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» گفته در خصوص چگونگی درود فرستادن بر پیامبر (ص) بر اساس آنچه بخاری در صحیح خود و اسماعیل حقی در تفسیر روح البیان گزارش کرده‌اند، رسول گرامی اسلام (ص) یک بار فرموده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ» و بار دیگر فرموده بگوئید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ» تفسیر حقی بر آن است که اهل سنت، عبارت حدیثی دوم را به کار می‌گیرند که ردی بر شیعه باشد؛ زیرا آنان (شیعه) از آوردن حرف «علی» میان پیامبر و آل او خودداری می‌کنند. (همان، ج ۶، ص ۲۳۷) تفسیر و پاسخ مغنیه را - با توجه به همان رویکرد مورد اشاره، چنین می‌خوانیم: ما بین این دو عبارت هیچ فرقی نمی‌بینیم. او در ادامه سخن شافعی را به عنوان شاهی در این اتحاد نظر، یاد آور شده است. (همان، ص ۲۳۸)

نتیجه‌گیری

مغنیه از جمله مفسرانی است که به تفسیر اجتماعی قرآن اهتمام ویژه‌ای داشته است. روش تفسیری او روشی است جامع اما رویکرد تفسیری او با توجه به تحولات اجتماعی فرهنگی جامعه اسلامی و نیاز مخاطبان با روش بیشتر تفاسیر متقدم متمایز بوده به گونه‌ای که وی

به صراحت به این موضوع در مقدمه تفسیر خود تأکید کرده است.

اقناع مخاطبان مسلمان در مقام تفسیر توسط مفسری نظیر مغنیه ویژگی خاص خود را داشته و کاربرست این شیوه در سرتاسر الکاشف به چشم می خورد. زبان تفسیر، سبک بیان، تحلیل و تبیین و استفاده از تمثیل و دوری از زبان فنی و علمی و توجه به پیام های اصلی آیات و طرح پرسش هایی در لابلای تفسیر آیات همه و همه در خدمت این رویکرد اقناعی است. قانع کردن مخاطبان به اینکه دین ضامن سعادت انسان و در جهت خیرخواهی اوست، از مصادیق رویکرد اقناعی در تفسیر آیات است. اقناع مخاطب به نظر مغنیه الزاماتی دارد از جمله باوراندن ارزش های دینی به مخاطبان و علاقه مندان به تفسیر. اقناع به اینکه دین وزندگی دوش به دوش هم اند. توجه به مشهورات و برجسته نمودن سیره عقلا به ویژه در مواجهه با جنبه های مختلف زندگی فردی و اجتماعی به هنگام تفسیر آیات الهی، از دیگر مصادیق و مؤلفه های این رویکرد اقناعی است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Mohsen Ghasempour
Parvin Shenavand
Amir Tohidi



<http://orcid.org/0000-0001-6246-0545>



<http://orcid.org/0009-0002-2952-8637>

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۹۲). *ماجرای فکر فلسفی*، ج ۱، تهران، طرح نو.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). *فرهنگ سخن*، ج ۱، تهران، انتشارات سخن.
- ایازی، محمدعلی. (۱۴۱۴). *المفسرون، حیاتهم و منهجهم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بابایی، رضا. (۱۳۹۷). *دیانت و عقلانیت، جستارهایی در قلمرو دین پژوهی و آسیب شناسی دینی*، اصفهان، نشر آرما.
- بابایی، علی اکبر و دیگران. (۱۳۷۹). *روش شناسی تفسیر قرآن*، تهران، انتشارات سمت.
- تهانوی، محمد علی. (۱۹۹۶). *موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم*، تحقیق رفیق العجم و دیگران، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون، ج ۲.
- حداد عادل، غلامعلی. (۱۳۷۷). (زیر نظر) *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۸ و ۱۵، تهران بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- فرمانیان، مهدی. (۱۳۸۸). *فرق اهل تسنن، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب*.
- قرطبی اندلسی، موشی بن میمون. (۱۹۷۲). *دلاله الحائرین*، ترجمه حسین آتای، بی جا، مکتبه الثقافه المبینه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۶). *خاتمیت*، تهران انتشارات صدرا.
- معین، محمد. (۱۳۶۴). *فرهنگ فارسی معین*، تهران، انتشارات امیرکبیر، ج ۱.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴). *التفسیر الکاشف*، چاپ اول، قم، دار لکتاب الاسلامی.

استناد به این مقاله: قاسم پور، محسن، شناسوند، پروین، توحیدی، امیر. (۱۴۰۳). کاربرد رویکرد اقناعی در تفسیر، مطالعه موردی تفسیر الکاشف مغنیه، دو فصلنامه علمی سراج منیر، ۱۵(۴۹)، ۴۴۶-۴۱۷. DOI: 10.22054/ajsm.2024.77873.2005



Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.